



Lue klassikkosi! Paljon kaivattua historianfilosofiaa

Arvio teoksesta Väyrynen, Kari ja Jarmo Pulkkinen (toim.). *Historianfilosofia. Klassiset ajattelijat antiikista nykyisyyteen*. Tampere: Vastapaino. 2015. 436 s. ISBN 978-951-768-497-2.

Tuomas Laine-Frigren

Kari Väyrysen ja Jarmo Pulkkinen toimittama *Historianfilosofia* on tervetullut lisä suomalaisen historiallisen ajattelun keskusteluun. Pyrkimyksissään se on miltei ainutlaatuinen ja sellaisena luo valoa alan suomenkielisen julkaisutoiminnan pimeään korpimaiseen. Teoksen lähtökohdat ovat oululaisessa filosofiassa ja aate- ja oppihistoriassa. Se rakentuu perinteiseen tapaan ”suurten ajattelijoiden” (mm. Immanuel Kant, G.W.F. Hegel, Paul Ricœur) tekstien tulkintaan, etenee kronologisesti antiikista moderniin, ja luottaa pitkän historiallisen perspektiivin tarjoamiin näköaloihin. Mukaan on kuitenkin otettu myös Suomessa vähemmän tunnettuja, mutta hyvin kiinnostavia ajattelijointa (Giambattista Vico, Friedrich Schlegel, eräät antiikin ajan historioitsijat). Suomalaiselle historianfilosofialle (Arvi Grotenfelt, J.E. Salomaa ja G.H. von Wright) on ilahduttavasti omistettu oma lukunsa. Kirjassa on myös lyhyempiä katsauksia, jotka käsittelevät muun muassa keskiaikaista syntiinlankeemuksen käsitettä, Oswald Spengleria, Walter Benjaminia sekä Zachris Topeliuksen ja J.V. Snellmanin historiallisen ajattelua.

1950–1960-luvun anglosaksisessa keskustelussa oli tapana puhua *spekulatiivisesta* ja *analyttisestä* historianfilosofiasta. Kirjan johdannossa tämä kahtiajako tuomitaan vanhentuneeksi ja keskustelujen todellista tilaa vastaamattomaksi. Vahvasti mannermaiseen filosofiaan orientoituneen teoksen päämääränä on osoittaa, että historianfilosofia ei ole pelkästään aputieteen kaltaista tietoteoriaa vaan sen kenttä on paljon laajempi ulottuen ajallisuutta ja eksistenssiä koskeviin ontologisiin ja metafysiisiin kysymyksiin.

Historian status ja tekijän tieto

Yksi kirjan läpäisevistä teemoista on kysymys historian statuksesta suhteessa muihin tieteenaloihin. Kirjan aloittavassa artikkelissa ääneen pääsevät antiikin filosofian klassikot mutta myös vähemmän tunnetut historioitsijat, jotka eivät jääneet sanattomaksi filosofien pyrkimysten edessä, kuten Kari Väyrynen teoksen



ensimmäisessä luvussa osoittaa. Tunnettua on, että sekä Platon että Aristoteles suhtautuivat nihkeästi historiaan.

Platonin mukaan muinaskreikkalaisen Hesiodoksen (esim. *Työt ja päivät*) kaltaiset kirjoittajat sepittivät nuorisoa turmelevia ”valheellisia taruja”. Toisaalta Platon hyväksyi ”kauniit” tarinat, sillä valtiota palvelevat myytit olivat hyödyllisempiä kuin historia, joka oli tiedonlajeista alin. Platonin historiakriittisyyteen vaikutti myös hänen tieto-oppinsa. Jos jo havaintotieto oli muuttuvaa ja teoriapitoista (toisin kuin ikuisiksi käsitetyt ideat), oli menneisyydessä havaitun todentaminen nykyhetkessä sitäkin vaikeampaa. Sekä Platon että Aristoteles väistävät kysymyksen *todennäköisen* ja *mahdollisen* merkityksestä historiassa. Kuten Aristoteles *Runousopissaan* esittää, runoilijan tehtävä on kertoa siitä, mitä *olisi voinut tapahtua*, kun taas historioitsija kertoo *mitä tapahtui*. Aristoteles ei näytä ymmärtävän, että tiedonpalasia yhdistelevän historioitsijan työ vaatii ajoittain runoilijan työtä lähestyvää ihmisyyden tajua. Toisissa yhteyksissä Aristoteles kuitenkin tuntuu vihjaavan, että historia voisi antaa ”poliittiselle eläimelle” hyödyllistä praktista tietoa (*prāksis*). Hieman ennen ajanlaskun alkua elänyt historioitsija Diodoros Sisilialainen oli toista maata. Hän puolusti historiaa stoalaisen maailmankansalaisuuden hengessä ja totesi historiankirjoituksen edistävän kansojen välistä yhteisymmärrystä.

Keskiajan aristoteelisen maailmanselityksen mukaan maailma oli perusteiltaan ikuinen ja muuttumaton, ja siksi ymmärrettävä. Tieto oli täydellisimmillään jo tunnetun todellisuuden kopio: näin myös historiankirjoitus oli jo olemassa olevan tiedon järjestämistä ja kokoamista. Nykyisyys ja menneisyys olivat perusrakenteiltaan samanlaisia, joten niitä voitiin suoraan verrata. Kristillinen teologia vahvisti käsitystä ajan lineaarisuudesta: aikakausien välisiä *laadullisia* eroja voitiin perustella kaitselmuksen ja ilmoitususkon kautta. Kuten Virpi Mäkinen artikkelissaan osoittaa, sydänkeskiajalta alkaen historiankirjoitusta motivoivat myös maallisemmat tarpeet, kuten ruhtinashuoneiden loistokkaan menneisyyden osoittaminen. Kun Pohjois-Italiassa kirjoitettiin kaupunkivaltioiden historioita, palveli historia Alppien pohjoispuolella aristokraattista identiteettiä.

Ranskalainen filosofi René Descartes (1596–1650) arvioi historiallisen tiedon luotettavuutta ihmistieteiden ja luonnontieteiden erottelun kautta. Descartesin korkealle arvostamiin geometrisiin todistuksiin verrattuna historia oli vain kertomustietoa, ”menneitä elinolosuhteita kaunistelevaa moralisointia” (s. 88). Väyrynen huomauttaa, että Descartesin historiakritiikki kohdistui todella olemassa oleviin historian kuvauksiin ja esitti perustellun lähdekritiikin ajatuksen. Toisaalta tämän tieto-opillinen ankaruus – tieto on varmuutta ja on olemassa vain yksi totuus – johtaa historiantutkimuksen kannalta kestävämpään tilanteeseen, edellyttäväthän tapahtumien tulkinnat eri tekijöiden merkityksen pohdintaa, ja usein yhtä totuutta ei löydy. Väyrysen mukaan Descartes kuitenkin ennakoiti italialaisen valistusfilosofin Giambattista Vicon (1668–1774) *tekijän tietoa* koskevaa ajattelua. Rationalistinen *Cogito, ergo sum* -teesi (mukaan lukien tuntemiseen ja aistimiseen liittyvät mielen prosessit) todellakin kiinnittää huomion ihmismieleen tiedon perustana.

Vicon ajattelua erittelevä osuus oli kirjan parasta antia. Vicon myöhempi vaikutus esimerkiksi hermeneutiikkaan on ollut merkittävä. Descartesista poiketen Vico piti

ihmisten tekemää ”kansojen maailmaa” koskevaa tietoa varmempana kuin luonnontieteellistä tietoa: ”sillä historiassa ei voi olla suurempaa varmuutta kuin se, että joka asiat luo, se ne myös kertoo” (s. 94). Eräänlainen (hermeneuttiseen) järkeen liitettävissä oleva ”tekijän tiedon” ajatus löytyy myös Hegeliltä, kuten Markku Mäki artikkelissaan toteaa. Koska Hegelin mukaan historia oli muodostunut *toimivan* järjen mukaisesti, *tutkiva* järki kykeni saamaan siitä otteen. Minervan pöllön laskeuduttua oli historioitsijan mahdollista jälkikäteen tavoittaa menneessä toiminnassa ilmennyt ”järjen viekkaus” (s. 215). Robin George Collingwood (1889–1943) – joka oli oppinut eniten juuri Vicolta – puolestaan uskoi, että meillä voi olla menneisyyden ihmisten kanssa yhteisiä käsitteitä, merkityksiä ja käytäntöjä, ja siksi nämä ovat historioitsijan välittämänä ymmärrettäviä myös nykyihmisille. Tämä optimistinen ajatus nousee esille myös J.E. Salomaan käsittelyn yhteydessä.

Collingwoodin ja Nietzschen kautta kirjassa tullaan moderniin aikaan, jota määrittää keskeisesti lähdekritiikkiin perustuvan historiantutkimuksen synty ja Leopold von Ranken työhön viittaava historian itsenäistyminen tieteenalana. Ranke mainitaan kirjassa vain ohimennen. Tämä on valitettavaa, sillä kaikkea hänestä ei vielä suomeksi ole sanottu. Sinänsä oikeutetusti keskeiseksi tematiikaksi on valittu kiista selittämisestä ja ymmärtämisestä, joka alkoi 1800-luvun toisella puoliskolla Johann Gustav Droysenin ja Wilhelm Diltheyn hermeneutiikan myötä. Kyse oli ihmistieteiden paikan raivaamisesta ja eronteosta positivistien agendaan: *ymmärtäminen* nähtiin erityisesti ihmistieteille luonteenomaiseksi. Vaikka debatin anglosaksinen juonne jää kirjassa Collingwoodin esittelyn varaan, tulee sen ylisukupolvinen ja yllirajainen luonne osoitetuksi.

Heikki Saari analysoi asiantuntevasti Collingwoodin ajattelua. Hän toteaa, että Collingwood-kritiikki ei aina ole onnistunut erittelemään, mitä tämä aatehistorian klassikko – joka monista historianfilosofeista poiketen kirjoitti itsekin historiaa – ”uudelleen ajattelulla” (*re-enactment*), saatikka itse ajattelun käsitteellä ymmärsi. Saari korostaa, että *re-enactment* on enemmänkin tutkimuksellinen tavoite kuin selväpiirteinen metodi. Collingwoodia on syytetty metodologisesta individualismista eli rakenteiden väheksymisestä, osin epäoikeudenmukaisesti, kuten Saari osoittaa.

Arvi Grotenfeltin (1863–1941) ja J.E. Salomaan (1891–1960) historianfilosofioiden esittely on paitsi merkittävä kulttuuriteko, myös tärkeää kirjan kokonaisuuden kannalta. Sekä Grotenfelt että Salomaa edustivat selittämisen ja ymmärtämisen kiistassa välittävää kantaa. Grotenfelt ei allekirjoittanut erottelua nomoteettisiin ja idiografisiin tieteisiin (vrt. Windelband). Vaikka historia oli lähtökohtaisesti ainutkertaisuuksien ymmärtävää analyysia, oli myös yleistettävä – eihän ainutkertaisuutta voinut arvioida ilman kykyä yleistää. Psykologi Wilhelm Wundtin oppilaana Grotenfelt uskoi, että psykologisten lainalaisuuksien tuntemus auttaa historioitsijaa selittämään ihmisten toimintaa. Myös Salomalle ymmärtäminen oli vain tiedon esiaste. Ymmärtäminen itsessään ei vielä riittänyt, sillä se ei sisältänyt kriittistä ”totuuskysymystä”, jota tarvittiin esimerkiksi eri lähteitä vertailtaessa. Suomalaiset historianfilosofit esittivät myös tuoreelta tuntuvia ajatuksia kontrafaktuaalisuudesta, ”häviäjien historiasta” ja historiallisen muutoksen tulkinnasta.

Mikä ihmistä liikuttaa?

Kysymykset historian liikevoimista kuuluvat kirjan keskeisiin teemoihin. Erityisesti Immanuel Kantia (1724–1804) ja Jean Jacques Rousseaut (1712–1778) käsittelevät luvut osoittavat, miten ihmiskäsitykset ja vaikkapa vapautta ja välttämättömyyttä koskevat pohdinnat ovat vaikuttaneet eri aikoina syntyneisiin historianfilosofioihin. Kari Väyrynen nostaa Kant-luennassaan esille myös tämän ajattelun vähemmän tunnettuja puolia. Nuoren Kantin mielestä historiaa liikuttivat ilmasto ja geologiset prosessit. Hän muun muassa reagoi Lissabonin maanjäristykseen (1755) kirjoittamalla kolme artikkelia, joissa hän väitti koko Länsi-Eurooppaa vavisuttaneen luonnonkatastrofin vain vahvistaneen ajatusta siitä, että ihmisen erityisyyttä muuhun luomakuntaan nähden korostava teologinen maailmankuva oli hylättävä.

Kantia ja Rousseaut koskeva luvut kumoavat monia valistusajattelua koskevia yksinkertaistuksia. Molemmat kirjoittivat luonnon ja vapauden ristiriidasta ja päätyivät etsimään historiasta moraalin, sivilisaation ja yhteiskunnallisten suhteiden kautta ymmärretyn vapauden filosofista periaatetta. Eurooppalaisten väkivaltaista imperialismia arvostellut Kant ei uskonut ihmiskunnan vääjäämättömään moraaliseen edistykseen, sillä jokaisen sukupolven oli itse opittava suitsimaan ihmisluontoon kuuluvaa egoismia ja kanavoimaan sitä kulttuurisesti järkeviin uomiin. Rousseau puolestaan etsi kasvatuksesta keinoja vieraantuneen sivilisaation ylittämiseen, kuten Kimmo Kontio artikkelissaan hyvin osoittaa. Toisin kuin usein luullaan, Rousseau ei haikaillut ”paluuta luontoon” vaan pohti vaihtoehdoisen historiallisen kehityksen mahdollisuuksia.

Myös varhaisromantikko Friedrich Schlegelillä (1772–1829) oli omat spekulationsa historian liikunnosta. Schlegelin mielestä historia oli jatkuvassa muutoksen tilassa – pois *välttämättömyyden* hallitsemasta luonnontilasta kohti *vapaata* itsemääräytymistä ja kulttuuria. Sivistyksellä (*Bildung*) oli hänen ajatusrakennelmassaan keskeinen merkitys. Myös Schlegel etsi historiasta rakennetta, mutta Kantista poiketen hän kiinnitti huomiota myös reaaliseseen historialliseen prosessiin (ontologiaan). Arto Nevalan terävä aatehistoriallinen analyysi osoittaa myös Schlegelin merkityksen varhaisena hermeneutikkona ja nähdäkseen myös linkkinä Kantin ja Nietzschen välillä. Myöhemmän hermeneutiikan tapaan tieto ei hänellä ala ”alusta” vaan ”keskeltä” ja näin syntyvä ”järjestelmä” on alati täydentyvä. Schlegel korostaa myös jokaisen historiallisen epookin samanarvoisuutta: emme ole menneen maailman ”almuista” eläviä kerjäläisiä, mutta emme myöskään tulevaisuuden ”renkejä”. Näin myös nykyhetkestä tulee avoin – loputtomasti potentiaalisiin suuntiin kehittyvä. Kantin hengessä Schlegel painottaa, että nykyhetki ei ole vain väline jotain tulevaa tarkoitusta varten.

Historianfilosofia ja yhteiskunta

Paul Ricœurille muisti on ihmisolemuksellisesti historiaa alkuperäisempi. Historia sitä vastoin on jo kulttuurinen ilmiö, ja sellaisena sitä on arvioitava (ks. Timo Heleniuksen erinomainen artikkeli). Voi sanoa, että historia on olemassa siksi, ettei meidän tarvitsisi elää epämääräisten muistojen varassa. Ei siis ole samantekevää, minkälaiselle historianfilosofialle menneisyyttä koskevat esitykset ovat perustuneet ja perustuvat tänäänkin. Siksi tarvitsemme myös *Historianfilosofian* kaltaisia kirjoja –

ne opettavat meitä näkemään pintaa syvemmälle ja antavat näin välineitä historiaa koskevien väitteiden kriittiseen analyysiin. Historia on moniulotteisesti läsnä nykyhetkessä ja sen tiedon kentillä. Totesihan jo J.E. Salomaa, että historioitsija tutkii ”omaa nykyisyydessä elävää menneisyyttään” (s. 320).

Henna Seinälä tuo Friedrich Nietzscheä käsittelevässä artikkelissaan historian osaksi nykyhetken kriittisiä tarpeita. Arvojen historiallisuutta korostanut Nietzsche kritisoi aikansa saksalaista ”tosiasiatiedettä” henkisesti impotentiksi: sen edustajat (esim. Ranke) eivät Nietzscheen mielestä uskaltaneet tehdä arvoarvostelmia, koska he pelkäsivät lyövänsä lakoon omat ihanteensa. Ranke ja Nietzsche eivät kuitenkaan olleet kaikesta eri mieltä. Molempien mielestä anakronismeja tuli välttää. Historiantutkijan työ oli vaikeaa, koska ihmiset *tulkitsivat* todellisuutta myös menneisyydessä. Nietzscheelle ongelmallista oli se, että Ranke antoi politiikan ja uskonnon vaikuttaa tulkintoihinsa. Nietzscheen perspektivismi oli kuitenkin radikaalisti uutta: historioitsijalla piti olla visio, jonka avulla hän kuvanveistäjän tapaan kävi käsiksi empiiriseen aineistonsa.

Tekisi mieli sanoa, että Väyrysen ja Pulkkisen toimittama teos kytkeytyy valistuksen ’perintöön’ mutta tämän perinnön sisäiset ristiriitaisuudet kriittisesti tiedostaen. Kriittiseen ulottuvuuteen kuuluu kirjassa esiin nouseva ajankohtainen ympäristötietoisuus ja klassikoiden lukeminen ympäristöteemojen kautta. Millaista historianfilosofia syntyy tänään ja huomenna, kun elämme keskellä ihmisen ja luonnon suhteen kriisiä, kirjoittajat tuntuvat kysyvän. Vastauksena postmodernistin pessimistisiin arvioihin historiakuvan hajoamisesta toimittajat toteavat, että historiakuvamme on oikeastaan monipuolistunut, jopa noussut ”uudelle tietoisuuden tasolle” (s. 8).

Valistuksen perintö näkyy myös Michel Foucault’n historiallista ajattelua koskevassa luvussa, joka päättää kirjan. Tero Anttila ja Mikko Myllykangas käyvät läpi Foucault’n kaikki keskeiset tekstit *Hulluuden historiasta* alkaen, mikä synnyttää hienoista kiireentuntua. Lopuksi he päätyvät esittämään kiinnostavan teesin Foucault’n ajattelun juurista. Nietzscheen tapaan hän halusi edistää nykyhetkessä tapahtuvaa kriittistä reflektiota (”keitä me olemme tässä historiallisessa hetkessä?”). Anttilan ja Myllykankaan mukaan ajatus oman olemisensa juurille pyrkivästä kriittisestä subjektista palautuu ainakin Kantiin asti. Tämä tarkoittaa myös sitä, että ymmärrys ajattelumme ja arvojemme historiaulottuvuudesta ulottuu paljon pidemmälle kuin 1900-luvun kielelliseen käänteeseen.

Historianfilosofian sanoma on: lue klassikkosi. Se on keskeisiltä osin korkeatasoista aate- ja oppihistoriaa, joka onnistuu ylittämään pitkän historiallisen perspektiivin rakentamiseen liittyvät haasteet. Kirjan käyttöön yliopistotason oppikirjana suhtaudun myönteisesti, mutta sillä varauksella, että teokseen tarttuvien olisi hyvä tietää valmiiksi jotain mannermaisesta filosofian perusteista. Tässä piilee myös teoksen keskeinen ongelma. Jäämme yhä kaipaamaan sujuvasti suomeksi kirjoitettua, *temaattisesti* rakentunutta johdatusta historianfilosofian keskeisiin kysymyksiin. Aloittelevien opiskelijoiden käteen tätä kirjaa ei tule lykätä.

FT Tuomas Laine-Frigren on tutkija Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksella.